

Hoofdstuk 1

Geloven in macht: een inleiding

Kees van Kersbergen

Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Christen Democratisch Appèl (CDA) vatte de voorzitter van de partij, W. G. van Velzen, kernachtig samen wat onder een moderne christen-democratische partij dient te worden verstaan. 'De christen-democratische politieke overtuiging richt zich zonder onderscheid tot de gehele bevolking. Vanwege de secularisatie is het gewenst dat er binnen de christen-democratie een hechte band is tussen degenen die behoren tot de zichtbare georganiseerde kerk en degenen die geen belijdend gelovige meer zijn. Op deze wijze kan ook op authentieke wijze over de relatie tussen Gods woord, grondslag en politiek handelen worden gesproken. Zo zal een moderne christen-democratische partij ook meer zijn dan een *centrum*partij en zal haar politiek handelen ook geïnspireerd blijven vanuit het Evangelie' (1991:16). Vol zelfvertrouwen voegde hij hieraan toe, dat de partij zich inmiddels bewezen heeft als een 'politieke stroming die, door het Evangelie geïnspireerd, telkens weer antwoorden wist te vinden op actuele uitdagingen en daardoor een wezenlijke bijdrage leverde aan het politieke debat en de inrichting van de samenleving' (1991:24). Hoe wezenlijk deze bijdrage is en op basis van welke machtspositie het CDA in staat is een belangrijke rol in de Nederlandse politiek te vervullen zijn de vragen die in deze bundel centraal staan.

Van Velzen biedt een treffende karakterisering van het CDA. Het is een partij die laveert tussen christelijk geloof en seculiere moraliteit. Het is ook een brede volkspartij die weliswaar in het midden van de politiek opereert, maar vanwege de Bijbelse inspiratie dit midden een bijzonder cachet hoopt te verlenen. De partij is er voor christenen die trouw naar de kerk gaan, voor hen die wat minder vaak hun geloof belijden, voor mensen die al jaren geen godshuis meer van binnen hebben gezien, voor hen die zich herkennen in de normen en waarden van het christendom maar zich geen christen noemen, en zelfs voor niet-christenen als het CDA-kamerlid D. Ramlal, een hindoe. Het

CDA zegt een eigen weg te gaan, ook al is het niet altijd even duidelijk waarheen hij leidt.

Men kan van mening verschillen over de precieze betekenis en relevantie van de christelijke inspiratie voor het politieke handelen. Men kan blijven twijfelen aan de bijzonderheid van het christen-democratisch gedachtengoed. Men kan het CDA verguizen of verafgoden en men kan de partij een zegen of een vloek voor Nederland vinden. Maar hoe men ook tegen het CDA aankijkt, een ieder zal met een mengeling van afgunst en bewondering moeten erkennen, dat de partij in machtspolitiek opzicht sinds haar oprichting een formidabele prestatie heeft geleverd. Van dorpspolitiek tot de residentie en van provincie tot Europa, het CDA is daar waar de macht is en de posten worden verdeeld.

Achteraf gezien blijkt de vorming van het CDA één van de meest opmerkelijke gebeurtenissen van de na-oorlogse politieke geschiedenis te zijn geweest. De fusie der confessionelen betekende zowel het einde van de 'verzuiling-oudestijl' op partij-politiek niveau als een nieuwe vorm van christen-democratische machtsvorming. Wellicht nog opmerkelijker dan het geslaagde samengaan van KVP, ARP en CHU was het onverwachte succes van de nieuwe constructie. Men vergeet snel. Maar in 1977, het jaar waarin de confessionelen voor het eerst gezamenlijk de verkiezingen in gingen, gaven maar weinigen een cent voor de kansen van het CDA. Overheersend waren gedachten als die van Dick Houwaart (1977:47): 'de hang naar het verleden, het verlangen naar de verloren gegane machtspositie van het gelovig blok verzamelt de krachten van het midden, de anti-socialisten, de rechtse rakkers en de oprechte christenen onder dat ene dak van het CDA. Voorlopig lijken de dakspanten stevig genoeg om Van Agt het Catshuis in te dragen, maar het blijft de vraag of de fundamenten sterk genoeg zijn om de weelde van een schijn-eenheid te dragen. Het CDA is als confessioneel verschijnsel een tijdelijke affaire. Het CDA baant de weg voor een kleurloze middenpartij, die voorlopig door de macht van het samengebundelde getal van rooms-katholieken, calvinisten en slappe hervormden nog van enig politiek gewicht zal zijn. Door gebrek aan zwaarte naar boven gevallen. De neergang zal des te vreselijker zijn'.

Die gruwelijke neergang, vurig gewenst door politieke tegenstanders, laat echter nog steeds op zich wachten. Ook de apocalyptische geluiden over het lot van de Nederlandse christen-democratie zijn na drie kabinetten-Lubbers begrijpelijkerwijs enigszins verstomd. Men zit inmiddels veeleer met de vraag hoe het toch mogelijk was dat een partij, die zich expliciet op de christelijke inspiratie beroept, zich niet alleen heeft weten te handhaven in een geseculariseerde, gedeconfessionaliseerde en ontzuilde samenleving, maar ook nog

eens in staat bleek een centrale rol te spelen in de Nederlandse politiek van de jaren tachtig en negentig.

Dit is met recht een intrigerende kwestie te noemen, zeker als men bedenkt dat een antwoord op deze vraag tevens inzicht kan verschaffen in de houdbaarheid van het CDA in de tweede helft van de jaren negentig en het begin van de volgende eeuw. Heeft de Nederlandse christen-democratie overlevingskansen? Of zijn de maatschappelijke en politieke bronnen van de macht van het CDA aan het opdrogen? Is het CDA in werkelijkheid wel zo machtig als we soms al te gemakkelijk aannemen? Of werd en wordt de machtspositie van het CDA ernstig overschat, zoals Philip van Praag jr. (1992) beweert? Of zijn er toch redenen om aan te nemen dat het met de macht van het CDA nog niet gedaan is, ook al verliest de partij bij verkiezingen zetels? De ondergang van het CDA is immers al vaker voorspeld, zoals in 1976, toen de verwachting was dat de 'verkiezingswind' van 1977 het CDA als een nachtkaars zou uitblazen (Houwaart 1976:156). Misschien is het wel zo dat sommige CDA-*watchers* de mate van secularisatie, deconfessionalisering en ontzuiling van de Nederlandse samenleving overschatten of althans verkeerd begrijpen.

Deze vraagstellingen staan hier centraal. Iedere afzonderlijke bijdrage laat zich door een van de volgende twee leidende vragen (of een combinatie van beide) inspireren. De eerste luidt: wat verklaart de unieke machtspositie van de christen-democratie in Nederland? De tweede vraag is: welk stempel heeft de christen-democratie op basis van haar machtspositie en via haar beleid op de Nederlandse samenleving weten te drukken? Alleen via de beantwoording van deze vragen kan men hopen enig begrip te verkrijgen van de vooruitzichten van de christen-democratische stroming in de Nederlandse politiek in het zicht van de 21e eeuw.

Enige relativering is overigens onmiddellijk gewenst, indien men niet de fout wil maken de macht van het CDA *a priori* aan te nemen. Men dient zich namelijk terdege af te vragen hoe uniek de positie van de christen-democratie nu werkelijk is, zowel ten opzichte van andere partijen en bewegingen in het Nederlandse bestel als ten opzichte van vergelijkbare partijen en bewegingen in andere landen. Bovendien dient de vraag opgeworpen te worden hoe machtig het CDA nu in werkelijkheid is? Het is niet uitgesloten, dat er sprake is van een zekere overschatting van de machtspositie van de christen-democraten, waardoor iedere taxatie van de houdbaarheid van het christen-democratisch alternatief in de toekomst bij voorbaat de plank zal misslaan. Zo bestaat er voor het eerst in de politieke geschiedenis van Nederland de (kleine) kans dat het CDA na de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 een oppositierol krijgt toebedeeld.

Onbevredegende verklaringen

Hoe de macht van het CDA in te schatten en hoe deze te verklaren? In 1888 ontstond de eerste confessionele coalitie van antirevolutionairen en katholieken. Dat was een opmerkelijke gebeurtenis in een periode die Jan en Annie Romijn (1949) kenschetsten als het hoogtij van het liberalisme. Weliswaar sneuvelde deze coalitie voortijdig, waardoor de liberalen nog eens tien jaar de tijd kregen de Nederlandse politiek te domineren. Maar vanaf het begin van deze eeuw, zij het dan met horten en stoten, beheersen christelijk geïnspireerde politieke krachten de Nederlandse politiek, waarbij aangetekend zij, dat sinds 1917 vrijwel geen enkele coalitie tot stand is gekomen zonder deelname van katholieke gezagsdragers.

Hoe valt deze langdurige christen-democratische machtspositie op regeringsniveau te verklaren? Er is een groot aantal kritische beschouwingen over de christen-democratie en haar indrukwekkende geschiedenis van machtsvorming dat tamelijk eenzijdig de nadruk legt op het feit dat christen-democraten streven naar macht omwille van de macht. Het permanente streven naar regeringsmacht verschijnt in tal van analyses als een vaststaand feit, als een vooronderstelling die geen nadere uitleg vergt. Men probeert de politiek of het beleid van de christen-democratie te verklaren door te verwijzen naar het streven naar macht.

De sociaal-democratische voorman Joop den Uyl stelde, dat de christen-democratie in Nederland zich kenmerkte door een latent maar immer aanwezig machtsstreven. Den Uyl (in Maas e.a. 1984:17) sprak zelfs van 'de christen-democratische machtsuitstraling, machtsbehoefte, en machtsregulering'. De christen-democraten zouden er telkens in slagen de liberalen en de sociaal-democraten tegen elkaar uit te spelen door principiële politieke keuzes te vermijden en een middenkoers te varen. Dat verklaarde ook het mislukken van de polarisatiestrategie van de Partij van de Arbeid.

Ook de totstandkoming van het CDA tracht men te interpreteren vanuit de electorale malaise en paniek van confessionele partijen aan het einde van de zestiger jaren. De totstandkoming van het CDA, dat wil zeggen de vorming van een nieuwe politieke partij die de traditionele scheidslijnen in het confessionele gedeelte van de Nederlandse samenleving wist te overstijgen, wordt dan geïnterpreteerd als het effect van een op macht georiënteerde strategie. Om aan de macht te blijven in een representatieve democratie, zo luidt de redenering, zijn kiezers nodig; om kiezers te werven is een partij nodig; drie partijen tezamen maken meer kans op de electorale markt dan drie afzonderlijke partijen; ergo het CDA. Of in de woorden van een historicus: 'Het CDA was bovenal een *mariage de raison*, geboren uit de wil om niet in de vloedgolven

van deconfessionalisering en secularisering ten onder te gaan. De zware verkiezingsnederlagen (...) vormden de belangrijkste impulsen voor de christen-democratische samenwerking' (Righart 1993:5).

Ook analyses die de prominente positie van het CDA trachten te begrijpen door te verwijzen naar de middenpositie van deze beweging in het politieke spectrum lijken in mindere of meerdere mate uit te gaan van de theorie van machthonger. De argumentatie is dan ongeveer als volgt: de sociaal-economische dimensie van de politiek drijft een wig tussen links en rechts. Vanuit electorale en vooral machtspolitieke overwegingen is het simpelweg het verstandigst een middenpositie te kiezen tussen liberalisme en sociaal-democratie om aldus een spilpositie te veroveren die deelname aan de regering garandeert. Ook electoraal is deze strategie aantrekkelijk omdat de meeste, al dan niet zwevende kiezers zich ongeveer in het midden van het politieke spectrum bevinden. Zo snijdt het mes aan twee kanten: een middenpositie is zowel electoraal als voor het verkrijgen van wat 'regeringsverantwoordelijkheid' heet aanlokkelijk.

Als men een dergelijke, men zou haast zeggen Machiavellistische, verklaring acceptabel acht (en waarom niet?), dan ligt het voor de hand de vraag te stellen hoe de christen-democratie er dan toch voortdurend in slaagt de eigen machtspositie maatschappelijk, electoraal en in de regering te bestendigen? Met andere woorden, hoe overtuigend de analyses op zichzelf zijn, ze bieden geen verklaring voor de macht van het CDA. Het kan toch immers niet zo zijn dat christen-democraten een machtspositie van betekenis innemen omdat ze die eenvoudigweg willen? Sommigen gaan daarom verder en wijzen in dit verband op het opportunisme, de bereidheid tot compromis-vorming en het pragmatisme van christen-democraten en in het verlengde hiervan op de mythe van de eigen ideologische weg van het CDA. Zo stelt Couwenberg (1993) dat de verklaring voor de langdurige machtspositie van het CDA ongetwijfeld iets te maken heeft met de voor de christen-democratie gunstige polarisatie tussen socialisme en liberalisme. Belangrijker in Couwenbergs ogen is echter 'de bijzonder bekwame wijze waarop de christen-democratie de Hollandse dominees-traditie heeft weten te combineren met de niet minder Hollandse koopmanstraditie: enerzijds een welluidend appèl op hoge godsdienstige en ethische beginselen en waarden, anderzijds een heel pragmatische instelling als het op zaken aankomt en een grote mate van flexibiliteit, wat geheel beantwoordt aan onze koopmanstraditie. Uiteindelijk wint de pragmatische oriëntatie het overigens steeds. Enigszins oneerbiedig kan men de christen-democratische politiek dan ook karakteriseren als christen-democratisch gekleurd pragmatisme, voorzien van een evangelisch keurmerk' (1993:34). Iets dergelijks bedoelt Righart als

hij zegt: 'Het CDA hanteerde het Evangelie als richtsnoer, zo heette het, maar in de dagelijkse praktijk overheerste het vernuftige pragmatisme (...)' (1993:6).

Het is niet zo verwonderlijk dat christen-democratische politici zelf enige moeite hebben met verklaringen van de macht van het CDA in termen van machtshonger, opportunisme en pragmatisme. Interessant is de constatering dat christen-democraten (en met hen vele politici) in feite steeds ontkennen dat zij gemotiveerd worden door het streven naar macht. In de interpretatie van de CDA-politicus W. J. Deetman, bijvoorbeeld, moet de totstandkoming van het CDA vooral begrepen worden vanuit de behoefte en wens van protestantse en katholieke kiezers om een partij te behouden die een verbinding legt tussen christelijk geloof en politiek handelen. 'Die wens komt niet voort uit een behoefte aan macht of behoud van macht. Die wens wordt gedragen door de diepe overtuiging dat het Bijbels getuigenis consequenties heeft voor al het menselijk handelen en daarom ook van betekenis is voor het politieke leven' (1993:21).

Welke consequenties het christelijk geloof voor politiek handelen heeft, is voor buitenstaanders niet altijd doorzichtig en lange tijd ook binnen de partij een omstreden kwestie gebleven. Couwenberg (1992) definieert de eigen weg van het CDA als een vanuit opportunistische overwegingen zorgvuldig gecultiveerde politieke mythe. De twee belangrijkste studies over de totstandkoming van het CDA (Ten Napel 1992; Verkuil 1992) schatten de relevantie van de christelijke inspiratie en de behoefte aan een link tussen bijbel en politiek bovendien verschillend in. Ten Napels onderzoek naar en studie van de debatten over de grondslag van een te vormen christen-democratische partij hebben hem ervan overtuigd dat de totstandkoming van het CDA beslist niet losgezien kan worden van 'de bij belangrijke delen van de orthodox-protestantse en katholieke volksgroepen in ons land levende wens om een expliciete relatie te blijven leggen tussen het christelijk geloof en hun politiek handelen' (Ten Napel 1992:353). Verkuil (1992) daarentegen stelt dat de KVP en de ARP zich traditioneel weliswaar aan elkaar verwant voelden, maar dat de werkelijke katalysator van de fusie te vinden is in het dreigende confessionele machtsverval. 'Toen in 1958 de KVP voor het eerst begon te spelen met de christen-democratische gedachte, hanteerden de voorstanders als argument dat de christelijke partijen afzonderlijk op den duur invloed zouden verliezen. Nadat de KVP in 1963 een verrassende verkiezingsoverwinning had behaald, was de eenwording van de baan, en pas na de dramatische nederlaag van 1967 ging de KVP weer bij de andere partijen op nauwere samenwerking aandringen. De CHU greep ver twijfeld de uitgestoken hand, maar de ARP hield afstand. Pas toen de top van de ARP in de jaren 1969-1971 ging inzien dat ook de ARP op den duur weinig toekomst had, kreeg het fusieproces enige vaart' (Verkuil 1992:282-283).

Als christen-democraten zelf spreken over de relevantie van de christelijke inspiratie voor het politieke handelen, volgt er veelal bloemrijk taalgebruik dat in ieder geval tot doel heeft te ontkennen dat de christen-democratie, net als andere partijen in een werkende democratie, streeft naar politieke macht. Volgens Deetman is het evangelie de bron van inspiratie en de grondslag voor politiek handelen, waarover vaak gediscussieerd moet worden. Deze discussies dienen dan uit te monden in een program van uitgangspunten waarin de christen-democratische overtuiging is neergelegd. Maar, 'die overtuiging behoeft bijstelling aan de veranderende politieke werkelijkheid om bij de tijd te blijven en behoeft voortdurende toetsing aan de grondslag om van koers te geraken zoveel mogelijk te vermijden. De concrete politieke overtuiging wordt zo tot appèl op en oproep tot samenwerking aan al diegenen die zich daardoor voelen aangesproken' (1993:21). Dat appèl, die oproep is verwoord in de standpunten van het CDA over concrete politieke problemen, op basis waarvan kiezers worden geworven. Pas in laatste instantie, aldus christen-democratische politici, dat wil zeggen als de link tussen evangelie en politiek verduidelijkt is, het concrete beleid geformuleerd is en kiezers warm gemaakt zijn voor het CDA, gaan christen-democraten nadenken over macht. In de analyse van christen-democratische politici is de totstandkoming en huidige machtspositie van het CDA niet te verklaren vanuit de electorale doodsnood van de confessionele partijen en de wil om macht te behouden. In hun visie bestaat het CDA om uiting te kunnen geven aan de behoefte de link tussen bijbelse inspiratie en politiek handelen te blijven leggen. De macht van het CDA is dan een min of meer toevallig bijverschijnsel, het resultaat van het feit dat de kiezers waardering voor de partij blijken te hebben.

Onbeantwoorde vragen en smeulende kwesties

De vraag hoe de relatie tussen evangelie en politiek begrepen moet worden is een zaak voor de beroepsideologen van het CDA. In hoeverre overtuiging dan wel machtsbehoefte de doorslag heeft gegeven bij de vorming van het CDA zal nog wel enige tijd wapengekletter genereren onder historici. Belangrijker voor dit boek is echter de constatering dat de analyses van de totstandkoming van het CDA in termen van electorale doodsnood en motieven van politici niet toereikend zijn als antwoord op de vraag wat de bijzondere machtspositie van het CDA verklaart. Of men nu in de theorie van pure machts-honger gelooft of liever de stelling verdedigt dat CDA-politici de oprechte overtuiging hebben dat het christelijk geloof consequenties moet hebben op alle maatschappelijke terreinen, dus ook in de politiek, een verklaring voor het succes van de christen-democratie is daarmee niet gegeven.

Motieven, angst of wensen en behoeften kunnen misschien verduidelijken waarom confessionele politici zijn gaan sleutelen aan een christen-democratische partij. Ze kunnen echter geen antwoord geven op de vraag waarom de eenmaal totstandgekomen partij niet alleen levensvatbaar bleek, maar bovendien vrijwel onmiddellijk het centrum van de parlementaire politieke macht wist te bezetten.

De overtuiging die ten grondslag ligt aan deze bundel is dat een (politico-logische) analyse van de macht van een partij tevens inzicht moet bieden in de *voorwaarden* en *effecten* van politieke macht. Als men spreekt over macht, moet men spreken over de *machtsverhoudingen* op basis waarvan de dagelijkse politieke strijd plaatsvindt. De macht van een persoon of partij wordt immers mede bepaald door de macht van andere personen of partijen. Macht is dan ook een relationeel begrip. Machtverhoudingen kunnen gedefinieerd worden als verhoudingen die aan bepaalde individuen, groepen en organisaties meer dan aan andere de mogelijkheid of kans geven hun belangen en doelstellingen te realiseren (zie Becker 1993).

Hoe machtig of dominant een partij is hangt enerzijds af van meer *conjuncturele* factoren als de kwaliteit en motivatie van politici, en van het kaliber van de politieke strategie. Maar in de optiek van deze bundel zou een verklaring van de machtspositie van het CDA anderzijds ook iets te melden moeten hebben over de meer *structurele* aspecten van macht.

In de eerste plaats kan men daarbij denken aan *de maatschappelijke en institutionele context van politieke machtsverhoudingen*. In het geval van confessionele en christen-democratische macht ligt dit aandachtspunt overigens voor de hand. Hans Righart (1992:19) heeft er onlangs nog eens op gewezen, dat 'de confessionele partijen (...) in hun strijd om de politieke macht in hoge mate geprofiteerd hebben van het netwerk van verzuilde organisaties en de daarbinnen gecultiveerde mentaliteit', alsmede van de ondersteuning van de kerken. Men kan zich in dit verband afvragen in hoeverre het verzuilde politiek-institutionele bestel, het veelbesproken maatschappelijk middenveld, sinds de jaren zestig daadwerkelijk als machtsbron voor de christen-democratische politiek verloren is gegaan. Toegegeven, de veranderingen op sociaal-economisch en sociaal-cultureel terrein leken het confessionele machtsgebouw van binnenuit uit te hollen. En inderdaad, de ontzuiling en de rap afnemende invloed van de kerk op de politieke voorkeuren en gedragingen van kiezers hebben aanzienlijke gaten in het confessionele bastion geschoten. Met deze ontwikkelingen leken de maatschappelijke voorwaarden voor de definitieve teloorgang van de macht van de christen-democratie gegeven te zijn. We weten echter inmiddels dat de christen-democratie niet teloor gegaan is. We weten ook dat pogingen om het confessionele politieke centrum uiteen te doen spatten op niets zijn uitgelopen.

Vooralsnog is het niet de christen-democratie die desintegreert, maar de sociaal-democratie die op sterven na dood lijkt te zijn.

Vele commentatoren hebben het in hun voorspelling over de overlevingskansen van het CDA bij het verkeerde eind gehad. Overschatte men soms systematisch de betekenis, reikwijdte en uitwerking van maatschappelijke processen als secularisatie, ontzuiling en deconfessionalisering? Of is het maatschappelijke middenveld (het bijzonder onderwijs, de gezondheidszorg, de welzijnssector, het terrein van de sociale zekerheid, vak- en ondernemersorganisaties, enzovoorts) toch bij uitstek een bron voor confessionele machtsvorming gebleven? Is de strijd tussen niet-confessionelen en confessionelen dan zelfs nooit echt gestreden? Heeft De Swaan (1991) gelijk als hij stelt, dat de christelijke machtsposities in de samenleving 'vrijwel onomstreden, grotendeels onbesproken en goeddeels onopgemerkt' zijn gebleven en dat 'het bijzonder onderwijs, het confessioneel bestuur van ziekenhuizen, inrichtingen, tehuizen, welzijnsinstellingen, kortom het hele erfgoed van de verzuiling (...) nog steeds voor het volle pond gesubsidieerd (wordt) uit de openbare kas'? Of heeft de verzuiling echt afgedaan en heeft het CDA inmiddels andere bronnen van macht in de samenleving weten aan te boren die het verloren gegane netwerk van het middenveld kunnen compenseren?

In de tweede plaats dient men bij de analyse van de politieke macht te kijken naar de *electorale basis van het CDA en de positie van de partij in het politiek bestel*. Steunt het CDA op een duidelijk te identificeren groep? Of zijn de kiezers van de partij qua samenstelling juist bij benadering een afspiegeling van het electoraat als geheel? Hoe is het gesteld met de mate van confessionaliteit en kerkelijkheid onder de Nederlandse kiezers? Vormen kerkelijke kiezers eigenlijk wel de 'natuurlijke' achterban van de christen-democratie? Of steunt het CDA evenzeer op een groep niet-kerkelijke, niet-christelijke kiezers? Als dat zo is, zijn er dan christen-democraten zonder God? In hoeverre draagt de spilpositie van het CDA in het centrum van de parlementair-politieke verhoudingen bij tot de centrale positie der christen-democraten? Hoe verankerd is die spilpositie feitelijk, nu, gegeven de afnemende ideologische afstand tussen PvdA en VVD, een regering zonder christen-democraten zo niet waarschijnlijk, dan toch in ieder geval minder een hersenschim is dan in de jaren zeventig?

Volgens Van Praag jr. (1992) steunt het CDA op een electorale coalitie van kerkelijke kiezers en een groep die vooral gecharmeerd is van het sociaal-economisch beleid, waarvoor Lubbers het symbool heet te zijn. Deze coalitie zou onder druk komen te staan omdat de maatschappijvisie van het CDA, het vertoog van de verantwoordelijke samenleving, verouderd zou zijn en niet meer het cement kan leveren dat aan het verbond van kiezers stabiliteit

verleende. De idealen van de christen-democratie passen niet meer in een moderne tijd van calculerende in plaats van godvrezende burgers. Van Praag jr. meent dan ook dat 'het probleem voor het CDA is dat men er niet langer in slaagt op basis van deze idealen concrete, aansprekende *issues* te formuleren'. Het is waar dat de tien uitdagingen voor de Nederlandse samenleving (gemeenschapszin, veiligheid, solidariteit, gezag, ruimtegebrek, openbaar bestuur, privacy, werken, en schuld en normbesef) die Elco Brinkman in november 1992 als programma voor de jaren negentig ontvouwde, niet uitblinken in doorwrochttheid en visie. Het is echter zeer wel mogelijk dat het door Van Praag jr. gesignaleerde gebrek aan concrete issues veeleer een symptoom is van een veel algemenere malaise van het ideologische en politieke bestel in Nederland, waar ook andere partijen mee kampen. Welke partij heeft wel een aansprekende en duidelijke visie op de toekomst met behulp waarvan duidelijk omliggende standpunten over strijdpunten kunnen worden ingenomen? En laten we ook niet vergeten, dat reeds vaker met veel aplomb gesteld is dat het christen-democratisch gedachtengoed achterhaald was, waarna toch weer bleek dat het CDA ideologisch elastischer was dan menigeen bevroedde.

Daarmee ben ik aangekomen bij het derde punt waar een analyse van de macht van het CDA rekening mee dient te houden: *het karakter en de ideologie van het CDA*. Sociale wetenschappers, journalisten en politici hebben nogal de neiging 'het eigene' van de christen-democratische ideologie te ontkennen. Dit geldt niet alleen voor het meer politiek geïnspireerde debat in Nederland, maar zeker ook voor de internationaal vergelijkende literatuur over politieke partijen en bewegingen (zie uitgebreid Van Kersbergen 1991 en 1993). Vanzelfsprekend doen christen-democratische politici zelf veel moeite om – onder verwijzing naar de overeenkomsten en verschillen met andere stromingen – de bijzonderheid van de eigen denkbeelden uit te leggen en te benadrukken. Analyses van christen-democratische politiek doen deze ideologische activiteiten van het CDA overigens vaak te snel af als slechts ingegeven door machtspolitieke overwegingen. Uiteraard vraagt de dagelijkse politieke strijd om het constant beklemtonen van de verschillen met rivalen, maar een verklaring voor de opvallend omvangrijke ideologische productie van het CDA sinds de fusie is hiermee nog niet gegeven. Als men het aantal en de omvang van de ideologische rapporten van het CDA in ogenschouw neemt, dan zou men zonder overdrijving kunnen stellen dat de Nederlandse christen-democratie ideologisch de meest actieve partij van Nederland in het afgelopen decennium is geweest. Zo komt men dan tot de constatering, dat de partij, wier ideologie het minst kan rekenen op krediet, verreweg het meest productief is op het terrein van de ontwikkeling van politieke ideeën. Was deze ideologische productie van

formaat slechts bedoeld voor intern gebruik, bijvoorbeeld om de bloedgroepen-problematiek op te lossen, of staat het CDA werkelijk ergens voor?

Christen-democraten zelf koesteren hun ideologie. In de nabeschuiving op een CDA-symposium over de betekenis van de christen-democratie in de jaren negentig kan men lezen: 'Het CDA, het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en de fractie van de Europese Volkspartij in het Europese Parlement waren zich ervan bewust dat het succes van het CDA in Nederland behalve aan goede politici, in belangrijke mate ook te danken was aan een politieke overtuiging, die a. een samenbindende functie vervulde in de partij, b. een richtinggevend kader bood voor een herkenbare christen-democratische politiek, c. een op de actuele politieke vraagstukken gericht antwoord gaf op de oproep van het Evangelie voor het politieke leven' (1991:193). Niet zonder zelfvertrouwen luiden de laatste zinnen van deze beschouwing, dat op Europees niveau de tijd rijp is om een beginselprogramma op te stellen, dat net als in Nederland een voorwaarde kan zijn voor succes. 'De politieke strijd kan zich dan gaan richten op de realisatie van deze overtuiging in de praktische besluitvorming' (204).

Interessant is de constatering, dat men zich in christen-democratische kringen niet al te veel zorgen lijkt te maken over de vraag of een christen-democratische partij nog wel past in een gesecculariseerde samenleving. Men heeft wel aandacht voor het vraagstuk, maar men ziet het niet als een fundamenteel probleem. Zo stelde Europarlementariër en voormalig directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, A. M. Oostlander (1991:134), dat een herleving van het christelijk geloof plaatsvindt die mede door jongeren gedragen wordt: 'Verzet tegen de macht van kerk en christendom maakt plaats voor waardering voor de inhoud van het evangelie'. Adjunct-directeur van het wetenschappelijk bureau van het CDA, C. J. Klop (1991:23), is ervan overtuigd, dat het succes van de christen-democratie in een gesecculariseerde samenleving helemaal niet wijst op een contradictie. Integendeel, de secularisatie is over haar hoogtepunt heen. 'Er ontstaat in de samenleving weer een grotere ontvankelijkheid voor samenbindende normen en waarden (...). De vraagstukken waar mensen voor staan vragen (...) om fundamentele antwoorden (...). Buiten het christelijk geloof is er eigenlijk niet veel dat deze antwoorden biedt. Christelijke organisaties die krachtig voor hun eigen identiteit uitkomen en zich niet in een links-rechts schema laten vangen, bloeien op'. Een nieuwe, sterk op het christelijk geloof steunende moraal biedt daarmee nieuwe kansen op consolidering zo niet versterking van de macht van de christen-democratie.

Overzicht

De bundel bestaat uit drie delen. Het eerste deel heeft als thema ideologie en geschiedenis en handelt over de rol en betekenis van confessionele partijen in

de Nederlandse politiek en het belang van de vorming van het CDA. Hoe dominant waren de confessionelen? Hoe bijzonder is de ideologie van het CDA? Welke rol speelt ideologie bij machtspolitiek? Kan de totstandkoming van het CDA mede verklaard worden vanuit machtspolitieke overwegingen?

Het tweede deel van deze bundel richt zich op het CDA als moderne partij-politieke organisatie die in de samenleving en op de kiezersmarkt opereert. Is het CDA een bijzonder type partij? Speelt het karakter van de partij een rol bij de verklaring van de 'onvermijdelijke presentie van de confessionelen' (Van Doorn 1989) in een andere gedaante? Welke inzichten biedt een analyse van het kader en de kiezers van het CDA? Steunt het CDA disproportioneel op een conglomeraat van machtsposities in het middenveld?

Als het waar is dat de christen-democratie een belangrijke machtsfactor in de Nederlandse politiek is, welk stempel heeft deze beweging dan op de samenleving gedrukt? Dat is het thema van het derde deel. In hoeverre heeft de macht van de christen-democratie zich vertaald in de vormgeving en uitvoering van beleid? Met andere woorden, wat zijn de resultaten van machtsuitoefening? Is de christen-democratie een factor van gewicht in de aan belang winnende politieke arena van Europa?

Rutger Zwart laat in zijn historisch betoog in *hoofdstuk 2* zien, dat men van een langdurige, gezamenlijke machtspositie van de confessionele partijen in de Nederlandse parlementaire politiek tot aan de vorming van het CDA eigenlijk niet kan spreken. Daarvoor waren de verschillen in opvattingen en in beleid tussen ARP, KVP en CHU te groot. Zwart sluit dan ook gedeeltelijk aan bij de conclusie van de studie van Ten Napel (1992) als hij stelt, dat de wording van het CDA alleen begrepen kan worden als men rekening houdt met de ideologische toenadering tussen de confessionelen in de jaren vijftig en zestig. De verkiezingsnederlagen kunnen niet als de oorzaak voor het ontstaan van het CDA beschouwd worden. De machtsfactor kwam pas in beeld toen de ideologische toenadering hiervoor een vruchtbare bodem had geschapen.

De bijzonderheid van de christen-democratische ideologie in vergelijking tot de liberale en sociaal-democratische stroming en de in het tweede hoofdstuk geconstateerde ideologische toenadering van de confessionelen staan centraal in *hoofdstuk 3* van *Paul Lucardie*. Zoals hierboven reeds gezegd, bestaat er verschil van mening over hoe het gedachtengoed van de christen-democratie te interpreteren. In dit debat verdedigt Lucardie de stelling, dat de ideologie van het CDA tot op zekere hoogte als typisch Nederlandse variant van het Europese conservatisme beschouwd kan worden. Weliswaar verschillen de christen-democraten van sociaal-democraten en liberalen door hun taalgebruik en hun religieuze referentiekader, maar als men de centrale ideologische begrippen van het CDA 'vertaalt', blijkt de bijzonderheid van de ideologie

van de partij niet veel meer voor te stellen. Evenals andere conservatieve ideologieën is het gedachtengoed van de christen-democraten flexibel en pragmatisch genoeg om de eigen machtspositie in staat en samenleving ook bij veranderende omstandigheden te rechtvaardigen.

In *hoofdstuk 4* probeert *André Krouwel* de vraag te beantwoorden in hoeverre het CDA als een typische *catch-all* partij kan worden gekenschetst vanuit de veronderstelling dat het karakter van een partij relevant is voor haar potentiële machtspositie. Is het juist, dat de ideologie van het CDA en de organisatie van de partij-machine van top tot teen ingesteld zijn op het vergaren van zoveel mogelijk stemmen? Klopt het dat de achterban van het CDA het minst van alle Nederlandse partijen afwijkt van het electoraat als geheel? De stelling die Krouwel verdedigt is dat het CDA ideologisch en electoraal een *catch-all* partij is, maar organisatorisch beslist niet.

In *Hoofdstuk 5* sluit *Hella van de Velde* direct aan bij de analyse van Krouwel en concentreert zij zich op de positie van vrouwen *binnen* de christen-democratie. De vorming van het CDA bracht een verandering met zich, omdat sinds 1980 de gebundelde confessionele krachten zich op de bevolking als geheel zijn gaan richten. Dit moet consequenties hebben gehad voor het functioneren van de partij. Als het CDA inderdaad een brede volkspartij of *catch-all* partij wil zijn, dan zal de partij ook een antwoord dienen te geven op de toenemende vraag om een betere representatie van vrouwen binnen de partij en in politiek-bestuurlijke functies in handen van de partij. Van de Velde concentreert zich op de selectie van vrouwelijke kandidaten in de confessionele partijen en in het CDA. Haar empirisch onderzoek toont aan dat de officiële criteria die de confessionelen aan de ene kant en het CDA aan de andere kant hanteren bij het selecteren van vrouwelijke kandidaten in belangrijke mate verschillen. De praktijk van de selectie in het CDA lijkt echter nog steeds op de confessionele praktijk en heeft nadelige gevolgen voor het aantal vrouwen dat in het CDA tot belangrijke plaatsen kan doordringen.

Het karakter van een partij wordt mede bepaald door haar actieve leden. In *hoofdstuk 6* schetsen *Klaasjan Hajema*, *Wijbrandt van Schuur* en *Gerrit Voerman* een helder beeld van het middenkader van het CDA-in-wording. Een belangrijke reden voor de houdbaarheid van de fusie blijkt het feit te zijn geweest, dat het bloedgroepen-syndroom veel minder hachelijk is geweest dan men doorgaans aanneemt. Het empirisch materiaal dat Hajema, Van Schuur en Voerman analyseren toont aan dat kaderleden van ARP, KVP en CHU op belangrijke strijdpunten reeds zeer dicht bij elkaar stonden, in ieder geval dichter bij elkaar dan bij andere partijen. Het moge duidelijk zijn, dat het bezit van een middenkader, waarvan de leden via een hoge mate van ideologische

eenstemmigheid onderling verbonden zijn, een belangrijke voorwaarde voor machtsvorming was en is.

In een vertegenwoordigende democratie heeft een partij geen macht zonder kiezers. Bert Pijnenburg bestudeert in *hoofdstuk 7* het electoraat van het CDA. Hij laat zien dat een meer verfijnde analyse van de invloed van godsdienst op politiek gedrag een verrassend licht werpt op de vraag in hoeverre de electorale kracht van het CDA nog steeds gebaseerd is op een blijvende sociale en politieke betekenis van christelijke normen en waarden in de Nederlandse samenleving. Pijnenburg laat zien dat ook in de jaren negentig godsdienst in belangrijke mate de maatschappelijke en politieke attitudes van mensen kan bepalen. Een interessante ontdekking is dat er nog steeds verschillen in attitudes bestaan tussen 'echte' buitenkerkelijken en mensen die niet meer kerkelijk, maar nog wel op een 'losse' manier gelovig zijn. De band tussen CDA en trouwe kerkgangers is innig, maar die met minder kerkse gelovigen en niet-meer-gelovigen is zeker niet uit te vlakken. Pijnenburgs opvallende conclusie luidt dat randkerkelijken, dat wil zeggen mensen die op een niet-orthodoxe, alternatieve wijze gelovig zijn, de afgelopen 15 jaar CDA zijn blijven stemmen en dat zij ongeveer de helft van de achterban vormen. Zijn verklaring van dit verschijnsel werpt een nieuw licht op de overlevingskansen van de christen-democratie.

Een veel herhaalde, maar weinig gedocumenteerde wijsheid over de macht van het CDA is, dat de partij haar macht voor een groot deel ontleent aan haar positie als spin in het corporatistisch web van organisaties in het maatschappelijk middenveld. In *hoofdstuk 8* gaat Jaap Woldendorp na wat er in werkelijkheid over dat mythische middenveld precies bekend is. De opvallende conclusie is: bitter weinig. Weliswaar verwijst men doorgaans naar de historische periode van de verzuiling en de erfenis van deze periode om de macht van het CDA in het middenveld te beschrijven, maar harde gegevens over bijvoorbeeld de relatie tussen partij en verwante organisaties zijn zeer schaars. Christen-democraten zelf ontkennen dat zij het middenveld domineren en Woldendorp laat zien dat op basis van de dun gezaaide informatie het niet eenvoudig is hen tegen te spreken. Dit betekent dat indien het middenveld als maatschappelijke machtsbron voor het CDA gedeeltelijk verloren is gegaan en er zo snel geen alternatieven voorhanden zijn, de partij sterker afhankelijk moet zijn geworden van de grillen van de kiezer. Dit wijst op een onzekerder toekomst dan menig christen-democraat zou wensen. Woldendorp werpt echter de stelling op, dat ontzuiling van het organisatorisch middenveld niet alleen hoeft te wijzen op de versmalling van de basis van het CDA, maar paradoxaal genoeg ook op verbreding, waardoor nieuwe kansen ontstaan.

Hoe onzeker de toekomst van het CDA ook moge zijn, volgens *Joop Roebroek* hebben de confessionelen en later de christen-democraten in het verleden in ieder geval een zwaar stempel op de verzorgingsstaat gedrukt. *Hoofdstuk 9* handelt daarom over de wording van de confessionele verzorgingsstaat van Nederland. Volgens Roebroek loopt de na-oorlogse geschiedenis van het sociale beleid in Nederland van de versterking van de confessionele hegemonie ten tijde van rooms-rode coalities (1945-1952), via de expansie op basis van het katholieke idee van subsidiariteit (1952-1972) tot de komst van wat hij noemt het reactieve transferkarakter van de Nederlandse verzorgingsstaat (1972-1992). Hij ontdekt een 'incrementele paradox': inherent aan het confessionele model van de verzorgingsstaat is een zekere onstuitbare neiging tot expansie, die onder invloed van de ongunstige maatschappelijke en economische omstandigheden mede de huidige misère van de verzorgingsstaat verklaart. Hij gaat hiermee in tegen het zelfbeeld van christen-democraten, die immers beweren, dat het typisch christen-democratische idee van de zorgzame of verantwoordelijke samenleving juist als recept voor de zieke Nederlandse samenleving kan dienen.

Men veronderstelt veelal dat de macht van de christen-democraten in het bijzonder tot uitdrukking komt op het terrein van de gezinspolitiek en specifieke effecten heeft op de positie van vrouwen in de Nederlandse samenleving. In *Hoofdstuk 10* stelt *Hillie van de Streek* zich de vraag hoe in de loop der geschiedenis de christen-democratie de positie van vrouwen in haar opvattingen heeft verwoord en welk stempel zij in dit opzicht op het beleid en op de samenleving heeft gedrukt. Confessionelen hebben zich intensief bezig gehouden met 'het vrouwenvraagstuk'. Van de Streek toont aan, dat vooral de ARP en de KVP, veelal met steun van de CHU, zich veel moeite getroostten hun ideeën over de 'juiste' positie van de vrouw via wetgeving in beleid om te zetten. Ze wijst er op, dat dit streven vaak, maar niet altijd, succesvol was. De confessionelen zijn er niet in geslaagd het algemeen kiesrecht voor vrouwen tegen te houden. Groot succes hadden ze echter lange tijd bij hun niet aflatende pogingen (gehuwde) vrouwen van de arbeidsmarkt te weren, opdat vrouwen zich als moeders volledig konden wijden aan hun taak in het gezin. Ook gezinspolitiek, onder meer tot uitdrukking komend in woningbouw, loonpolitiek, sociale zekerheid, belastingen en onderwijs, behoorde tot de geliefde onderwerpen van de confessionelen en van de katholieken in het bijzonder. Weliswaar heeft het traditionele gezinsdenken bij het CDA inmiddels plaatsgemaakt voor een moderner 'relationeel mensbeeld', Van de Streek laat zien dat 'gerede twijfel' omtrent de consistentie van het nieuwe denken op zijn plaats is.

De veelal veronderstelde hegemonie van de christen-democratie in de parlementaire politiek staat ter discussie in *Hoofdstuk 11*. Jan Pelle analyseert hier een aantal aspecten van één van de meest fundamentele beslissingen tot welke het Nederlandse parlement in staat is: de wijziging van de Grondwet. Pelle vraagt zich af welke rol christen-democratische politici tussen 1945 en 1983 speelden in de vernieuwing van grondrechten in de Grondwet. Hij bestudeert vier initiatieven die als illustratie kunnen dienen voor geslaagde en minder geslaagde acties van christen-democraten in pogingen om macht uit te oefenen. Zijn analyse van de parlementair-politieke strijd rondom de vernieuwing van grondrechten toont aan dat men uitspraken over machtsuitoefening van christen-democraten moet ontdoen van hun absolute karakter. De successen en mislukkingen van de christen-democratie, die bovendien interne verdeeldheid vertoonde, geven hiertoe alle aanleiding.

Christen-democraten hebben sinds De Gasperi, Schuman en Adenauer altijd een warme belangstelling voor Europa en Europese eenwording gehad. In *Hoofdstuk 12* laat *Hans-Martien ten Napel* zien hoeveel belang de christen-democratie hecht aan de internationaal-politieke dimensie van haar gedachtengoed en waar het consequent pro-Europese en federale standpunt vandaan komt. Ondanks de vele crises van de Europese eenwording, is er toch sprake van voortschrijdende integratie van de nationale staten in Europa. Aan dit proces hebben op Europees niveau samenwerkende christen-democraten een belangrijke bijdrage geleverd. Ten Napel merkt op, dat de Europese eenwording en de samenwerking van christen-democratische partijen in Europa gevolgen kan hebben voor het karakter van deze partijen en voor de bijzonderheid en machtspositie van het CDA. Juist door de op Europees niveau niet uit te vlakken invloed der conservatieven zouden de christen-democraten door hun samenwerking met die partijen steeds minder een eigen weg kunnen volgen. Daarmee zijn we weer bij de stelling van Lucardie in *Hoofdstuk 3* aanbeland, namelijk dat de ideologie van het CDA de Nederlandse variant van het Europese conservatisme vertegenwoordigt. Ten Napel suggereert dat dit wellicht nu nog niet het geval is, maar dat deze ontwikkeling in de toekomst wel te verwachten valt.

In CDA-kringen ziet men dit 'gevaar' eveneens. Zo waarschuwde A. Zijderveld (1991:100) voor een identificatie van christen-democratie en conservatisme. Zijn argument: 'niet ten onrechte is het Christendom wel eens het eerste humanisme genoemd. De Europese Cultuur is in de kern en in haar gehele traditie een christelijke maar tevens humanistische cultuur. Voor het verder politiek gestalte geven aan dit humanisme treft (...) de christen-democratie een 'natuurlijke' bondgenoot aan in de sociaal-democratie. Zij moet zich hoeden voor conservatieve, laat staan reactionaire stromingen die onder het

mom van democratie en humanisme uiteindelijk het tegendeel daarvan willen bewerkstelligen (...). Christen-democraten en sociaal-democraten hebben de niet geringe opdracht om er gezamenlijk voor te waken dat Europa niet weer door anti-humanistische en anti-democratische bewegingen in de afgrond wordt gesleurd'.

In *Hoofdstuk 13* proberen *Kees van Kersbergen* en *Hans-Martien ten Napel* op basis van de voorafgaande hoofdstukken tot een beantwoording te komen van de centrale vragen van deze bundel: wat verklaart de unieke machtspositie van de christen-democratie in Nederland en welk stempel heeft de christen-democratie op basis van haar machtspositie en via haar beleid op de Nederlandse samenleving weten te drukken? Tevens ondernemen zij een poging enige stellingen te ontwikkelen over de perspectieven van de christen-democratische stroming in de Nederlandse politiek op de wat langere termijn. De politieke toekomst van het CDA hangt sterk af van de algemene richting waarin politieke partijen als de belangrijkste actoren in vertegenwoordigende democratieën zich zullen ontwikkelen. Het ziet ernaar uit dat de traditionele (partij-)politieke representatie steeds problematischer wordt als gevolg van voortgaande individualisering. De klassieke functies van partijen boeten in aan betekenis of gaan zelfs volledig verloren. Maatschappelijke scheidslijnen vervagen en verliezen hun politieke relevantie. In een pluriforme, geïndividualiseerde samenleving kunnen partijen niet meer steunen op wat nu nog 'de achterban' kan heten. De auteurs van dit laatste hoofdstuk vermoeden dan ook dat indien deze stellingen kloppen zware wolken zich kunnen samepakken boven het CDA. Hoewel historici, sociologen en politicologen zich in het licht van eerdere mislukkingen waarschijnlijk beter van voorspellingen kunnen onthouden, lijkt de toekomst van het CDA er toch nog onzekerder uit te zien dan de huidige verschuivingen in de electorale verhoudingen reeds lijken aan te kondigen. Hoe het ook zij, de flexibiliteit en het aanpassingsvermogen van de christen-democratie zullen in de komende decennia ten zeerste op de proef gesteld worden. In een situatie waarin de traditionele partij-politiek haar einde nadert, zal het electorale succes of falen van een partij meer dan ooit afhankelijk worden van de kwaliteit en het charisma van de leider. Christen-democraten zullen blijven geloven in macht, maar of dat voldoende is om de 21e eeuw te halen, is allerminst zeker. Het CDA is klaar voor de strijd en zijn politiek leider doet er – getuige het voor Nederlandse begrippen ongekende ego-document *Elco Brinkman* (1993) – alles aan om zijn kille en emotieloze imago op te poetsen tot iets wat op charisma moet lijken.

Literatuur

- Becker, U.
 1993 'Nationale profielen van politieke macht.' In: idem (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. Amsterdam, Het Spinhuis.
- CDA
 1991 *De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in Europese context*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghuis.
- Couwenberg, S.W.
 1992 'Eigen weg van het CDA is een opportunistische politieke mythe.' *NRC-Handelsblad*, 1 oktober 1992.
- Couwenberg, S.W.
 1993 'CDA en Nederlandse politiek.' *Civis Mundi*, 32, 1.
- Deetman, W.J.
 1993 'Wie heeft het laatste woord?' *Civis Mundi*, 32, 1.
- Doorn, J.A.A.
 1989 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen.' In: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn en P.B. Lehning, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Meppel, Boom.
- Elco Brinkman
 1993 In gesprek met Bibeb, Willem Breedveld, Frank van Empel, Gerda Leegsma, Joop van den Ende, Isa Hoes, Erik Nordholt, Lucas Reijnders, Maarten Schakel en Iteke Weeda. Kampen, Kok Lyra.
- Houwaart, D.
 1976 *Spreiding van macht, kennis en Surinamers. Jaarboek van de Nederlandse politiek 1975*. Amsterdam, Meulenhoff.
- Houwaart, D.
 1977 *Breekpunt en reveil. Jaarboek van de Nederlandse politiek 1976/77*. Amsterdam, Meulenhoff.
- Kersbergen, K. van
 1991 *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Post-War Settlement of the Welfare State*. Florence, EUI.
- Kersbergen, K. van
 1993 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie.' In: U. Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. Amsterdam, Het Spinhuis (tweede druk).
- Maas, P.F., F.L.M. Lafort en J.M.M.J. Clerx (red.)
 1984 *Illusie of monsterverbond. Mogelijkheden en grenzen van een PvdA-VVD coalitie*. Dieren/Amsterdam, de Bataafsche Leeuw.
- Napel, H.-M.T.D. ten
 1992 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*. Kampen, Kok.

Oostlander, A.

- 1991 'De dynamiek van de christen-democratie.' In: B. van Stokkom (red.), *Voorbij de ideologie? Zingeving en politiek na Fukuyama's 'Einde van de geschiedenis'*. Baarn, Gooi en Sticht.

Praag jr., P. van

- 1992 'Machtspositie van CDA wordt sterk overschat.' *de Volkskrant*, 8 december 1992.

Righart, H.

- 1992 *Het einde van Nederland? Kenteringen in politiek, cultuur en milieu*. Utrecht/Antwerpen, Kosmos.

Righart, H.

- 1993 'De lijst-Lubbers. Politiek leiderschap binnen het CDA.' *Civis Mundi*, 32, 1.

Romein, J. en A. Romein

- 1949 *De lage landen bij de zee*. Utrecht, De Haan.

Swaan, A. de

- 1991 'De macht van het midden verergert de onmacht van de staat.' *de Volkskrant*, 21 september 1991.

Velzen, G. W. van

- 1991 'De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in een Europese context.' In: CDA, *De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in Europese context*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.

Verkuil, D.

- 1992 *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*. Den Haag, SDU.

Zijderveld, A.C.

- 1991 'Europa's caleidoscopische structuren. Maatschappelijke en culturele ontwikkelingen in de jaren negentig.' In: CDA, *De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in Europese context*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.

